

Vida i mort dels catalans en els fronts de guerra, 1936-1939

DANIEL DÍAZ I ESCULIES

Daniel Díaz i Esculies

VIDA I MORT DELS
CATALANS EN ELS FRONTS
DE GUERRA, 1936-1939

Publicacions de l'Abadia de Montserrat
2023

SUMARI

INTRODUCCIÓ	7
I. LES COLUMNES DE LA REVOLUCIÓ	11
II. L'EXÈRCIT POPULAR DE LA REPÚBLICA	61
1. «PER MÉS QUE FEU, NO PASSAREU!»	61
2. «I SI PASSEU, SERÀ DAMUNT D'UN CLAP DE CENDRA»	92
III. L'ENSULSIADA.....	117
IV. «SOLDAT QUE NO MENJA NO MOU ELS PEUS»	125
V. NOTÍCIES DEL FRONT A CASA I VICEVERSA.....	139
VI. PREMSA, CULTURA I LLEURE	149
VII. ELS SERVEIS SANITARIS	169
VIII. EL ROSTRE ESFEREÏDOR DE LA GUERRA.....	197
IX. FINAL	203
BIBLIOGRAFIA.....	205
PREMSA	213
ÍNDIX DE NOMS.....	217

INTRODUCCIÓ

Sobre la darrera guerra a l'Estat espanyol s'ha publicat un impressionant volum de treballs, de valor molt desigual, que n'analitzen un ampli ventall d'aspectes: la resposta popular del mes juliol a la insurrecció militar, els improvisats cabdills de les milícies, les grans batalles, les transformacions econòmiques, les poblacions desplaçades, els dirigents republicans, les implicacions internacionals, etc. D'altra banda, la quantitat i diversitat d'iconografia que en el seu dia es posà en circulació sobre les milícies i l'exèrcit que defensava el règim republicà (especialment els cartells que s'afixaren a les façanes dels edificis de les ciutats i els pobles) per a crear un esperit d'irreductible bel·licositat a la rereguarda civil, ens mostren unes poderoses i hieràtiques figures que són l'al·legoria de la força popular en lluita contra el feixisme agressor, però que disten totalment dels milicians, les milicianes i els soldats de carn i os que en condicions precàries es van batre contra l'enemic. Amb el pas del temps els combatents reals de les columnes i de les unitats republicanes s'han mimetitzat en l'al·legoria, de manera que en la gran Història trobem les operacions militars en les quals van participar i els resultats que se'n derivaren, però no la història de la guerra que ells van protagonitzar.

La vida diària d'aquests milers de combatents anònims, d'una forquilla d'edat que acabaria anant dels 45 als 17 anys, igual que la de tots els exèrcits en campanya, es va caracteritzar per l'exposició a la mort, les privacions, les incomoditats, les malalties, l'insomni, la fam, els sofriments, el valor sobrehumà, etc., però de tot això en sabem ben poques coses. Els combatents, a més de prestar serveis d'armes en els fronts, al llarg del dia realitzaven moltes altres activitats: feien els àpats, visitaven el metge, condicionaven les trinxeres i els habitatges on s'allotjaven, llegien, tertuliejaven, jugaven, fumaven, bevien i cantaven, s'avorrien, visitaven la família quan tenien permís, etc. Els metges no sols atengueren els malalts i els ferits en els camps de batalla i els qui experimentaren trastorns psíquics, sinó que de vegades, per necessitat, es veieren obligats a introduir mètodes terapèutics nous alguns

dels quals resultarien avenços d'aplicació universal en la ciència mèdica. Es trobaven en una situació inesperada en la qual tot era per fer.

És per això que en aquest estudi, atesos els treballs sobre la Primera Guerra Mundial fets per alguns historiadors (Marc Ferro, Paul Fusell o Peter Englund), hem volgut contribuir al coneixement de la vida quotidiana en els fronts republicans on hi hagué unitats catalanes i la relació que els seus integrants mantenien amb la rereguarda.

A causa del cop d'estat parcialment fracassat, ciutadans totalment allunyats del món castrense es convertiren espontàniament en milicians i milicianes que s'abocaren a la lluita per a derrotar els rebels, demolir la societat en què vivien (el vell món) i forjar-ne una altra de nova sense opressors ni oprimits. Amb el pas dels mesos la revolució perdé impuls, i els milicians quedaren sotmesos a les autoritats republicanes, que havien recuperat el poder i format un exèrcit regit pel vell Codi de justícia militar de 1890 —reformat diverses vegades, sobretot a principi de la II República— i nodrit per soldats forçats. S'havia produït un canvi transcendental: la transformació de la guerra revolucionària en guerra d'estat (*guerra de independencia nacional española*), i la incorporació dels homes a files per la coacció i el terror, no per ideals, cosa que multiplicaria exponencialment el volum de pròfugs, emboscats i desertors. El coronel Vicenç Guarner i Vivancos estimava que el 1938 els emboscats de les lleves cridades a files s'elevava fins al 30 %, xifra altíssima respecte a l'1,5 % de desertors de l'exèrcit francès durant la Gran Guerra.¹ També s'imposà un projecte totalment diferent del dels primers mesos quant al model de societat que havia d'establir-se després de la victòria sobre els generals rebels.

La realització d'un estudi d'aquestes característiques exigeix recórrer sobretot als egodocuments: dietaris, correspondència (gènere epistolar «tropa-família-amics» malgrat la censura militar), entrevistes, memòries, etc., dels elements de base que combateren en el front i que, per raons òbvies i amb comptagotes, aparegueren a l'exili o a l'interior del país molts anys després de finalitzada la contesa. Les memòries d'aquests combatents, sovint escrites com a catarsi o per altres

1. GUARNER, Vicenç: *L'aixecament militar i la guerra civil a Catalunya (1936-1939)*. PAM. Barcelona, 1980, p. 283; FERRO, Marc: *La Gran Guerra (1914-1918)*. Alianza Editorial. Madrid, 1998, p. 30. Sobre pròfugs, emboscats i desertors vegeu DÍAZ I ESCULIES, Daniel: *Soldats i emboscats a Catalunya (1936-1939)*. PAM. Barcelona, 2018 i *Evasió i emboscament al Solsonès durant la Guerra de 1936-1939*, dins *Oppidum*. Revista Cultural del Solsonès, núm. 18. Arxiu Comarcal del Solsonès-Centre d'Estudis Lacetans, desembre de 2020, pp. 83-97.

motius,² tenen la virtut d'estar allunyades de les lluites i les rivalitats desfermades a les cúpules (governamentals, militars, polítiques i sindicals) i dels relats que llurs caps han fet, sovint de manera partidista o autojustificativa. La consulta d'aquest tipus de fonts resulta laboriosa, llevat de les que provenen d'elements que amb posterioritat a la guerra han adquirit notorietat en el camp literari i han estat publicades per les grans editorials, de manera que la immensa majoria dels qui han tret a la llum les seves vivències de guerra ho han fet en petites editorials, moltes vegades d'àmbit comarcal i per tant de radi de difusió curt, o han recorregut a l'autoedició. Per la seva part, les revistes d'estudis comarcals han realitzat una important tasca publicant reportatges, entrevistes, escrits, etc., de veterans de la guerra així com documentació d'altres que moriren en acció o traspasaren durant el franquisme. A més de les fonts que comentem, resulta imprescindible la consulta de la premsa generalista i dels partits que, sotmesa a una severa censura governamental, presenta espais en blanc, tacats de negre, textos mutilats, redactats equívocs, silencis clamorosos..., i d'opuscles de l'època, així com la documentació oficial generada per la Generalitat de Catalunya i el govern de la República espanyola. Tot i la gran quantitat de documentació que hem pogut examinar, la dimensió i la durada de la guerra fan que en quedi moltíssima més a la qual no hem tingut accés i que tal volta algun dia estarà disponible, de manera que el mosaic que hem confeccionat, amb tesselles de forma, mida i color diferent lligades amb l'argamassa del context històric, aleshores s'enriquirà notablement.

Sant Vicenç de Castellet, 26 de novembre del 2022

2. El soldat Joan Abellà Tous justifica la redacció de les seves memòries de guerra per a deixar una font d'experiència als seus fills en cas que en tingués. Vegeu ABELLÀ TOUS, Joan: *Lluitaré amb totes les meves forces. Testimoni d'un soldat republicà de Barberà de la Conca durant la Guerra Civil (1936-1939)*. Centre d'Estudis de la Conca de Barberà. Museu Arxiu de Montblanc i comarca. Montblanc, 2015, p. 17.

I. LES COLUMNES DE LA REVOLUCIÓ

El col·lapse de la República el mes de juliol de 1936 a conseqüència de la rebel·lió d'una part de l'exèrcit espanyol provocà que Catalunya s'atribuís la pràctica totalitat de les competències de l'Estat. Immediatament, el president de la Generalitat Lluís Companys mantingué una breu entrevista amb una delegació de la Confederació Nacional del Treball (CNT) i de la Federació Anarquista Ibèrica (FAI), dominadores absolutes del país, en la qual els proposà la formació d'un organisme de combat que comptés amb la presència de totes les forces antifeixistes i que s'encarregués de la direcció de la lluita a Catalunya. Després d'una breu deliberació, el Comitè Regional de la CNT comunicà telefònicament al president que en principi acceptava la formació d'un Comitè de Milícies Antifeixistes. Companys s'avencà als anarcosindicalistes, i sense consultar-los, decretà la constitució d'unes forces armades sotmeses a la Generalitat, cosa que va plasmar en un decret que va aparèixer al Butlletí Oficial de la Generalitat de Catalunya del dia 21 de juliol. Per aquest decret es creaven les Milícies Ciutadanes de Catalunya per a la defensa de la República i la lluita contra el feixisme; es nomenava el comandant Enric Pérez i Farràs cap de les dites Milícies Ciutadanes, i el conseller Lluís Prunés i Sató comissari de Defensa de la Generalitat amb atribucions per a organitzar-les. Sota la presidència dels comissaris de la Generalitat o de les persones que es designés com a representants seus, arreu de Catalunya es formarien els Comitès Locals de Defensa que actuarien d'acord amb el que disposés el Comitè Central.³ Per a ressaltar autoritat de la Generalitat, el president adreçà per ràdio un discurs a la ciutadania en el qual digué que el govern, amb el concurs i l'assistència de les organitzacions obreres i dels partits polítics, mantindria la direcció de la lluita; també va demanar a tothom

3. *Butlletí Oficial de la Generalitat de Catalunya* (BOGC) (Barcelona), 21 de juliol de 1936. El consell executiu del Partit Republicà Democràtic Federal (PRDF) s'adherí d'immediat al govern de la Generalitat i posà a disposició de les Milícies Ciutadanes les organitzacions del partit. No tenim constància que ho fes cap altre formació política o sindical. *La Vanguardia* (Barcelona), 24 de juliol de 1936, p. 2.

l'acatament de les seves ordres.⁴ El mateix dia 21, però, les coses van canviar totalment. El que es va constituir fou el Comitè Central de Milícies Antifeixistes (CCMA), organisme que encarnaria el poder durant dos mesos. No hi tingueren entrada Estat Català,⁵ l'entitat obrera Centre Autonomista de Dependents del Comerç i de la Indústria (CADCI), el Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC) que encara no s'havia constituït ni altres formacions menors. Companys, impotent, hagué d'acceptar que el faista Juan García Oliver fulminés les Milícies Ciutadanes de Catalunya acabades de crear pel seu govern. El departament de Guerra del CCMA l'ocuparia el mateix García Oliver.⁶ La Generalitat va continuar existint, però el seu poder era simbòlic.

El fracàs de la iniciativa de Companys donà pas a la formació immediata pels partits i els sindicats d'unes improvisades i heteròclites milícies obreres encarregades de derrotar ràpidament la insurrecció dels generals. La immensa majoria dels elements que les formaven no tenien cap coneixement militar; els pocs que en tenien, si és que encara els recordaven, els havien adquirit en prestar l'odiat servei militar o a les campanyes del Marroc. Es disposava de l'armament trobat a les casernes de l'exèrcit, però no hi havia prou fusells per a tots els qui en reclamaven. La revolució havia desmantellat l'organització de les grans unitats de l'exèrcit, i les milícies obreres no es van constituir d'acord amb els criteris d'un exèrcit regular. *Grosso modo* podem dir que les esmentades milícies —formades per infanteria i una mica d'artilleria— a primera hora s'estructuraven en: seccions, una trentena d'homes; centúries, un centenar; i columnes, terme que es referia a qualsevol nombre important d'homes.⁷ La guàrdia civil i la d'assalt estaven desmoralitzades, i els oficials fidels a la Generalitat i la República no tenien autoritat per a imposar la disciplina a les columnes que trigarien ben poc a

4. *La Publicitat* (Barcelona), 22 de juliol de 1936, p. 1.

5. Estat Català fou vetat per Josep Tarradellas perquè el seu partit, Esquerra Republicana de Catalunya, allegava que el secretari general de la formació independentista era feixista i havia fugit a Itàlia, cosa que no era exactament així. El doctor Josep Dencàs i Puigdollers, que havia ocupat les conselleries de Sanitat i Assistència Social i Governació de la Generalitat de Catalunya, a causa de les amenaces de mort dels *escopeteros* faistes, aconseguí, sembla que amb la complicitat d'anarquistes, exiliar-se amb la seva família per via marítima a Gènova l'agost de 1936. En arribar a la capital de la Ligúria els feixistes el van reconèixer i el reclogueren a la presó de Marassi. Vegeu RABASSA MASSONS, Jordi: *Josep Dencàs i Puigdollers. El nacionalisme radical a la Generalitat*. Rafael Dalmau, Editor. Barcelona, 2006, pp. 125-126; GARCÍA OLIVER, Juan: *El eco de los pasos*. Ibérica de Ediciones y Publicaciones. Barcelona, 1978, p. 177.

6. GARCÍA OLIVER, Juan: *El eco de...*, pp. 176-182.

7. ORWELL, George: *Homenatge a Catalunya*. Público. Barcelona, 2010, p. 7.

rebre el bateig de foc. Malgrat el desordre imperant, el coronel Vicenç Guarnier —assessor militar del CCMA— escriví que als militars professionals sempre els semblaren molt més respectables els qui acudien voluntàriament a lluitar per a servir un ideal que els qui ho feien obligats per la professió o per una necessitat de govern. A les ciutats on també hi havia guarnicions militars, les armes de les casernes passaren igualment a mans dels partits i dels sindicats, però el desgavell no fou tan gran com a la capital de Catalunya. A Girona, els líders revolucionaris dirigiren de seguida els seus esforços a la formació dels milicians amb els quals es volia formar un exèrcit popular eficaç i disciplinat. És per això que es va traslladar els milicians al camp d'aviació Sant Gregori per a efectuar pràctiques de tir.⁸

La revolució capgirà de cop la vida i els costums de la ciutadania. L'advocat i militant d'Unió Democràtica de Catalunya (UDC) Maurici Serrahima, assidu als banys de mar i de sol a la platja del Masnou (Maresme), copsà allí mateix el pregon canvi que s'havia produït en la mentalitat de les dones joves. Un matí de principis de setembre, una atractiva noia d'uns divuit o dinou anys de classe alta, filla d'una família amiga, juntament amb un parell de vailets va venir a col·lar-se al seu costat. Enmig de la distesa conversa que mantenien, de sobte la jove es va abaixar el vestit de bany fins prop de la cintura i va deixar al descobert els pits, cosa inimaginable en els costums del món social al qual pertanyia. Sobtat pel gest de la noia, Serrahima es limità a mostrar un somriure admiratiu, i els dos vailets gairebé es van tornar vermells. L'advocat democratacristià pensava que dos mesos abans la jove no ho hauria fet, i que si va actuar d'aquella manera va ser, sobretot, perquè «devia portar a dintre alguna cosa d'aquella mena d'inconsciència que ens inclinava a prescindir dels lligams creats pels “costums”, dels límits imposats per les “convencions socials”. Vull dir, perquè havia fet el que li havia vingut de gust. Com si, després del que havia passat al país, allò hagués esdevingut factible, o gairebé normal...».⁹

Efectivament, la revolució va canviar molts aspectes de la vida i permeté que les dones s'incorporessin a les columnes i als comitès revolucionaris, però aquest era un principi socialment poc o gens acceptat. En el Comitè que es va constituir a Sant Llorenç de Morunys (Solsonès),

8. GUARNIER, Vicenç: *L'aixecament militar...*, p. 130; ARTÍS-GENER, Avel·lí: *556 Brigada Mixta*. Ed. Pòrtic. Barcelona, 1984, p. 16; *Ara*. Diari del poble (Palafrugell), 28 de juliol de 1936, p. 2.

9. SERRAHIMA, Maurici: *Memòries de la guerra i de l'exili, 1936-1940*. Vol. I. Eds. 62. Barcelona, 1978, pp. 195-196.

per exemple, s'imposà el principi de desigualtat de gènere, cosa que ens fa pensar que no degué ser l'únic en tot el país que ho feu. Els milicians que prestaven serveis d'armes al poble eren homes que cobraven 60 pessetes setmanals, mentre que les dues úniques milicianes que en formaren part en percebien quaranta-dues; a més, el comitè les donà de baixa al cap de pocs dies.¹⁰ Una mostra de la divisió social de les tasques revolucionàries segons el gènere el trobem poc després de començada la guerra, quan la diputada feminista d'Izquierda Republicana per Jaén, Victoria Kent, pronuncià un emotiu discurs a Unión Radio de Madrid en el qual cridava les dones a col·laborar activament en la lluita contra els rebels, però no des dels parapets, sinó tenint cura a la rereguarda dels infants i de les famílies dels lluitadors.¹¹

D'altra banda, es dona la paradoxa que molts dels civils que prengueren les armes voluntàriament eren contraris al militarisme i a la guerra com a instrument per a la solucionar els conflictes polítics. En aquest principi coincidiren, en dates i escenaris diferents, el corresponsal de guerra al front d'Aragó Lluís Capdevila i el jove escriptor i combatent voluntari Pere Calders. El primer, des del Belchite (Camp de Belchite) republicà, s'adreçava a la població de la rereguarda i apuntava que el soldat català havia anat al front voluntàriament a fer la guerra «no perquè vulgui la guerra sinó perquè vol la pau».¹² Per la seva part, el segon, a principis de gener de 1938 en els carrers enrunats del conquerit Terol, condensava el seu pensament dient: «Nosaltres avorrim la guerra i si la fem és perquè ens obliguen a fer-la. L'instint de conservació del nostre poble ens mena a acarar-nos amb la ferocitat dels generals feixistes i a ésser tan implacables com ells».¹³ El posicionament d'aquests dos homes d'itinerari vital diferent no és un cas exòtic. El sentiment antimilitarista, especialment viu a l'imaginari col·lectiu de les classes populars catalanes des de temps molt reculats —època dels allotjaments i les invasions—,¹⁴ es potencià amb motiu de les guerres finiseculars i del Marroc així com amb la irrupció al mercat de dues novel·les-denúncia sobre la Gran Guerra. Ens referim a *El foc* (1930) d'Henri Barbusse,

10. Actes de les reunions del Comitè de Sant Llorenç de Morunys dels dies 25 d'agost i 1 de setembre de 1936. *Archivo Histórico Nacional (AHN), FC-Causa _General, 1466, Exp. 25.*

11. *L'Instant* (Barcelona), 28 de juliol de 1936, p. 2.

12. CAPDEVILA, Lluís: *Un soldat pensa en la rereguarda*, dins *La Humanitat* (Barcelona), 28 de novembre de 1937, p. 2.

13. CALDERS, Pere: *Unitats de xoc*. La Magrana. Barcelona, 2010, p. 119.

14. PLA, Josep: *Francesc Cambó. Materials per a una història*. Obra Completa. Vol. XXV. Ed. Destino. Barcelona, 2004, p. 107.

que com a mínim tingué dues edicions; i *Res de nou a l'oest* (1930) d'Erich Maria Remarque —també llegida a les trinxeres republicanes—, que en va tenir diverses, una d'elles el 1931 de tipus econòmic amb una tirada de 30.000 exemplars.

L'influent Antoni Rovira i Virgili, que s'havia sumat als escriptors que abominaven la guerra, es feu ressò d'aquestes obres i d'altres de semblants: «És un honor per als escriptors dels nostres dies —escriví— haver contribuït decisivament al desprestigi de la guerra. Les lletres, trencant amb coratge llur antiga companyia amb les armes, s'han alçat contra aquestes. Uns quants llibres que s'han fet famosos a França, a Alemanya, a Anglaterra i a tot Europa, han mostrat la lletjor de la guerra, i amb això han fet més mal a la il·lusió guerrera que no pas la literatura pacifista de caràcter moral».¹⁵

Davant el pronunciament de l'exèrcit, l'antimilitarista Rovira i Virgili manifestaria amb fermesa que s'estava davant una «guerra d'agressió». Tothom coneixia l'agressor, el qual feia servir la guerra com a instrument de política interior. Entenia que tant el poble com les forces lleials al règim republicà havien actuat en legítima defensa. Els qui consideraven el valor una cosa reservada als professionals de la milícia, continuava, havien comprovat que tenien al seu davant «no solament els cossos armats lleials, ans encara la multitud popular, els obrers i els menestrals que havien deixat les eines del treball per a empunyar, amb braç ferm i amb cor ardit, les armes de la lluita. I l'agressor ha començat a rebre el càstig merescut».¹⁶

Les bigarrades columnes milicianes marxaren ràpidament cap al front d'Aragó enmig d'una atmosfera d'emoció i eufòria indescriptible. La Generalitat valorà positivament la seva partida ja que esperava que amb elles desapareixerien de la reereguarda els elements indesitjables, cosa que no va ser ben bé així. El diputat al Parlament de Catalunya per la circumscripció de Tarragona de la Unió Socialista de Catalunya (USC), Carles Gerhard Ottenwälder, explica que elements d'aquesta mena, vestits amb el mono oficialitzat per la revolució, que es van quedar a la confortable reereguarda, de vegades es trobaven amb milicians de permís que els increpaven. La seva reacció era descarar-se

15. ROVIRA I VIRGILI, Antoni: *Lletjor de la guerra*, dins *La Humanitat*, 1 d'abril de 1936, p. 1. A més de les obres anteriorment citades, també contribuïren a crear un clima antimilitarista altres obres sobre la Gran Guerra editades a Madrid: *El sargento Grischa* (1927) d'Arnold Zweig, *Los que teníamos doce años* (1928) d'Ernst Glaeser, *La Caballería Roja* (19--?) d'Isaak Bábel i *Guerra. Diario de un soldado alemán* (1929) de Ludwig Renn.

16. ROVIRA I VIRGILI, Antoni: *La guerra que han provocat*, dins *La Humanitat*, 24 de juliol de 1936, p. 2.

i dir-los que «*al Frente no iban más que los bobos, y que a ellos la Organización [suposem que es referien a la CNT-FAI] los retenía en la retaguardia para impulsar la Revolución y acabar con los burgueses, que es lo que interesaba*».¹⁷ D'altra banda, a la Generalitat s'havia instal·lat un clima de por, i per això una tarda del mes d'agost, amb l'aquiescència del president Companys, es reuní un grup de dirigents del catalanisme liberal que decidí situar a París un fons per tal que si l'executiu havia d'exiliar-se a causa de l'ocupació del Palau de la Generalitat pels anarquistes o per un ràpid triomf dels generals rebels, no es trobés econòmicament desemparat.¹⁸

Atès que existí un gran nombre de columnes i una gran diferència entre elles quant al volum d'elements que les formaren, centrarem la nostra atenció sols en les més importants.

Les primeres que es van posar en moviment van ser les dels anarquistes. La de Durruti aplegava 4.000 elements motoritzats i comptava amb presència femenina, cosa tan insòlita que atragué l'atenció de la premsa: «*Son numerosas y jóvenes, van ataviadas con "monos" azules, lucen sobre sus cabezas pañuelos rojinegros, lazos del mismo color, o gorras militares de campaña. Pende de su cintura una pistola, o de sus hombros un fusil. Jamás estuvieron tan bellas, tan seductoras, que en estos momentos que sus ojos irradian hacia el exterior todo el fuego luminoso de sus ansias de libertad. Marchan a la cruzada salvadora con el ánimo firme y decidido de destruir cuanto antes a esos canallas que tanta sangre han hecho derramar a los hijos del pueblo*». Va sortir de Barcelona el 23 de juliol; el seu aspecte, malgrat els elogis de la premsa, no despertava precisament la confiança de molta gent que la va contemplar quan passà pel seus pobles. Camí de Saragossa la llarga columna d'automòbils i camions emmurallats de matalassos va ser metrallada per tres avions dels rebels, que van provocar el caos i la dispersió dels milicians. Semblava, en paraules de García Oliver, la derrota d'un gran exèrcit que ni tan sols havia entrat en combat. L'actuació del tinent coronel d'artilleria Enric Pérez i Farràs, que n'era l'assessor, aconseguí fer-la avançar considerablement cap a la militarització. Les fortes personalitats de Durruti i de Pérez i Farràs xocaren de seguida, i el segon se'n tornà a la capital de Catalunya.

17. PI I SUNYER, Carles: *La República y la guerra. Memorias de un político catalán*. Ediciones Oasis. México, 1975, pp. 394-395; GERHARD, Carles: *Comissari de la Generalitat a Montserrat (1936-1939)*. PAM. Barcelona, 1982, p. 251.

18. PUIG I FERRETER, Joan: *Memòries polítiques*. Proa, 1981, p. 227.

L'endemà sortia Antonio Ortiz al front d'una altra columna, designada amb el seu cognom, d'uns 3.000 voluntaris de la CNT i soldats del regiment d'Alcàntara número 14; el tinent coronel Fernando Salavera era l'assessor militar. El mateix Ortiz afirma que els seus milicians, als quals s'havia lliurat fusells sense forrellat (els anaren muntant a l'estació del ferrocarril després que algú els descobrí en les caixes que els oficials insurreccionats havien amagat en una caserna), semblaven una partida de gitanos. A aquesta columna se n'hi sumà una de petita que a les ordres del cenetista Hilario Esteban, assessorat pel capità Sebastián Zamora, havia sortit de Lleida.¹⁹

En honor al dirigent llibertari Franciso Ascaso, caigut en el combat per a ocupar la caserna de les Drassanes de Barcelona, se'n formà una que duia el seu nom. El capvespre del 13 d'agost va desfilar pel Passeig de Gràcia enmig de les aclamacions de la ciutadania. La constituïen uns 2.000 milicians de formacions i ideologies diferents: Partit Federal Ibèric, CNT, FAI, POUM, italians antifeixistes comandats per Cario Rosselli i guàrdies d'assalt. També hi havia algunes milicianes. Va sortir en ferrocarril de l'estació del Nord cap al front d'Aragó, sector d'Osca, on prendria part en l'ocupació de diversos municipis (Albero Alto, Sangarrén, Tabernas de Isuela, etc.). Cristóbal Aldabal-detrecu i Domingo Ascaso la comandaven. El capità de cavalleria retirat José Tortosa Ortega era l'assessor tècnic; perdria la vida en combat a principis de setembre. La notícia de la seva mort causà una gran consternació tant a la columna com a la redacció del diari *El Diluvio*, del qual era corresponsal de guerra.²⁰

Més tard, el 28 d'agost, partiria cap a Aragó la columna Los Aguiluchos. Va ser una iniciativa personal de García Oliver davant la paràlisi i la fragilitat que considerava que hi havia en aquell territori. Es tractava d'una columna formada al marge del CCMA però sotmesa a la seva autoritat. El líder anarcosindicalista pensava que qui prenguéss la iniciativa a Aragó —els rebels o les milícies—, si maniobrava audaçment tindria moltes possibilitats d'obtenir una gran victòria que originaria la ruptura del front. En la nota de premsa en què es demanaven voluntaris, s'assenyalava que aquests haurien de presentar-se duent el seu

19. GARCÍA OLIVER, Juan: *El eco de...*, p. 197; *Tierra y Libertad* (Barcelona), 7 d'agost de 1936, p. 4; *Mi Revista* (Barcelona), núm. 7, 15 de gener de 1937, p. 10; GUARNER, Vicenç: *L'aixecament militar...*, pp. 131, 133-134.

20. *El Diluvio* (Barcelona), 14 d'agost de 1936, p. 3; *La Vanguardia*, 15 d'agost de 1936, p. 5; *Solidaridad Obrera* (Barcelona), 27 d'agost de 1936, p. 8; *El Diluvio*, 4 de setembre de 1936, p. 8.

fusell i la munició corresponent, una muda de roba, tovallola, sabó, etc.; els qui disposessin d'una metralladora podien inscriure's en grup. Es va convenir amb l'organitzador de les columnes confederals de la caserna Bakunin (Caserna del Bruc) —Ricardo Sanz— que es facilités armes i munició als qui es presentessin sense tenir-ne. La formació d'una columna de deu a quinze mil elements, com pretenia ser, desfermà l'alarma a la cúpula de la CNT perquè els sindicats es buidarien de militants i la força anarcosindicalista a la rereguarda catalana disminuiria. El contingent de Los Aguiluchos es reduí a 1.500-2.000 milicians de la CNT i de la FAI, entre els quals figuraven més de 200 noies provinents de les Juventuts Llibertàries; també s'hi va incorporar un grup d'anarquistes italians. Segons García Oliver, que comandava la columna, aquesta estava regularment equipada i vestida, armada amb fusells i algunes metralladores. L'assessor militar era el capità Josep Guarner. En abandonar el tren l'estació del Nord de Barcelona, la cridòria dels joves combatents esdevingué eixordadora. En la parada que feren a Granynén (Monegres) els milicians s'insurreccionaren com a protesta perquè el sopar que es distribuïa era ranxo fred (pa i sardines en escabetx) i no els agradava. En arribar al petit poble de Bizién (Foia d'Osca) la columna es repartí les funcions; una part fou destinada a l'avantguarda i l'altra es va quedar de reserva. El comandament se situà en un casalot medieval anomenat el Castillo situat als afores del poble. El bombardeig i metrallament per l'aviació dels rebels al Castillo i al bosquet on s'havia instal·lat una part de les forces de reserva ocasionà nombroses pèrdues humanes. Los Aguiluchos, juntament amb columnes de signe diferent establertes a la zona, participaren sota la direcció del coronel José Eduardo Villalba en una operació fallida per a conquerir Siétamo (Foia d'Osca). El fracàs, diu García Oliver, obeí a la falta de coordinació. El líder llibertari decidí tornar a Barcelona; abans, però, va nomenar Gregorio Jover Cortés primer cap de Los Aguiluchos.²¹

Malgrat la proverbial indisciplina anarquista, quan el procés de militarització ja estava molt avançat, la caserna Bakunin va dictar les normes de conducta que tots els milicians havien de seguir estrictament: l'element enrolat com a milicià es deuria exclusivament a la col·lectivitat i a la lluita; acataria totes les instruccions provinents de la superioritat; la disciplina i l'organització serien revolucionàries; en tots els actes,

21. ABAD DE SANTILLÁN, Diego: *Por qué perdimos la guerra. Una contribución a la historia de la tragedia española*. Ediciones Hormiga Libertaria. S.l., 2006, pp. 50-51; *La Vanguardia*, 20 d'agost de 1936, p. 2; *Solidaridad Obrera*, 28 d'agost de 1936, p. 16; *La Vanguardia*, 29 d'agost de 1936, p. 3; GARCÍA OLIVER, Juan: *El eco de...*, pp. 259-265.

tant individuals com col·lectius, seria recte, responsable i bo; i demostraria ser digne de la confiança dipositada en ell com a home i com a milicià. Es consideraria sabotatge a la revolució no posar el zel necessari ni prestar la deguda atenció a la instrucció militar, no respectar ni cuidar les dependències, el mobiliari, la roba, faltar a les llistes, absentar-se de la caserna sense el corresponent permís, etc. Tots els qui conculquessin aquests principis o altres de similars, serien considerats facciosos, i per tant, jutjats i castigats com a tals.²²

Gairebé alhora que sortien les dues primeres columnes anarquistes, havien marxat de Barcelona cap al front les dels comunistes. Jordi Arquer i Manuel Grossi Mier (Manolé) comandaven la primera del Partit Obrer d'Unificació Marxista (POUM), composta per uns 2.800 milicians. Per a traslladar-se a les terres d'Aragó utilitzaren el tren. Disposaven de molt poques armes (1.200 fusells, armes cures i cap metralladora). Tot i que en primera instància la fortuna els somrigué —el comitè local del partit a Sabadell (Vallès Occidental) els lliurà una certa quantitat d'armes i dues metralladores—, el POUM sempre patiria inseguretat per falta de material de guerra.²³

Entorn de 1.500-2.000 militants del PSUC i de la Unió General de Treballadors (UGT) formaren la columna manada per José del Barrio Navarro, Àngel Estivill i Manuel Trueba. El periodista i ninotaire Avel·lí Artís-Gener (Tísner), milicià d'aquesta columna destinat a la serra d'Alcubierre, coincidí totalment amb l'aferissada defensa que el PSUC feia de la militarització. Entenia que «l'ofici de militar era com un altre qualsevol i per tal d'exercir-lo amb eficàcia calia aprendre'l, de la mateixa manera que els metges aprenien a esquarterar amb netedat i els violinistes a afinar els instruments, o els lampistes a encendre el llum de cremar. Si allò que teníem davant eren militars professionals (com realment n'hi havia) mai no els fariem ni pessigolles si no apreníem tan a fons com fos possible llur carrera». Durant el mes l'agost els anarquistes i el POUM enviarien noves columnes al front.

La columna Macià-Companys, comandada pel tinent coronel d'infanteria Jesús Pérez Salas, la formaven entre 1.500 i 2.500 homes que bàsicament eren militants i simpatitzants d'Esquerra Republicana de Catalunya (ERC) i catalanistes sense filiació. Els anarquistes la veien amb suspicàcia perquè la consideraven antirevolucionària. Sortí de Barcelona la nit del 8 de setembre; el seu destí inicial va ser Alcanyís (Baix

22. *Solidaridad Obrera*, 13 de gener de 1937, p. 11.

23. TRALLERO, Salvador: *Cartas de Grossi*. Sariñena Editorial. Salvador Trallero. Sariñena, 2009, pp. 35-36.

Aragó), on al cap d'unes setmanes sols hi deixaren el personal administratiu perquè el comandament es va traslladar a Montalbán (Terol). Vestien granota caqui i corretjam, duïen fusell i munició, però l'armament no cobria totes les necessitats. Damunt el pit lluien la insígnia triangular del partit. El bateig de foc el reberen en una acció empresa des de Vivel del Río Martín (Cuencas Mineras, Terol); tenia com a objectiu l'ocupació de Villanueva del Rebollar (Cuencas Mineras, Terol) i va fracassar.²⁴

A Tarragona el coronel del regiment d'Almansa núm.15 Ángel Martínez Peñalver sortia cap a Aragó el 24 de juliol al capdavant d'una columna que duia el nom de la ciutat. La formaven un miler de soldats d'infanteria, guàrdies civils, carrabiners i civils i estava equipada amb armament lleuger; també hi anava el comandant Amadeo Insa Arenal, que ben aviat moriria en combat. En posar-se en marxa la columna, que es diferenciava de les dels confederals perquè anava uniformada i mantenia la disciplina de l'exèrcit regular, sonà l'Himne de Riego i l'entusiasme de la població es desbordà. El vallenc Manuel Galés, diputat al Parlament per ERC, hi anava com a comissari de la Generalitat. Estigué a Sarinyena (Monegres, Osca), on dies després s'ajuntaria amb la columna empordanesa del capità Lluís Jubert Salietí.²⁵ Aquest, en produir-se la insurrecció militar, s'havia fet amb el comandament del seu regiment —Chiclana núm. 1, de guarnició a Figueres—, es posà al servei de la República i va formar una columna integrada per soldats, guàrdies civils i voluntaris de la ciutat i de la comarca. Els suboficials professionals i els membres dels partits i els sindicats que tenien nocions de tàctica s'encarregaren de la instrucció dels milicians. Comandada pel capità Jubert i el tinent Juan Chinarro Martínez, la columna deixà la capital de l'Alt Empordà el 31 de juliol i via Girona-Tarragona es dirigí a terres aragoneses per a col·laborar amb les altres forces que volien prendre Saragossa. Quedaria sota el comandament d'Antonio Ortiz, i estigué al front de totes les unitats que operaven en el sector de Lécera (Camp de Belchite, Saragossa). A mitjan agost, el capità Jubert remeté una carta a l'ajuntament de Figueres en la qual explicava l'atac a Bel-

24. ARTÍS-GENER, Avel·lí (Tísner): *Veure i viure*/1. Ed. Pòrtic. Barcelona, 1990⁵, p. 195; *La Humanitat*, 6 de setembre de 1936, p. 1; TORRES, Victor: *Memòries polítiques i familiars*. Pagès editors. Lleida, 1994, p. 75.

25. *La Vanguardia*, 25 de juliol de 1936, p. 4; *La Vanguardia*, 28 de juliol de 1936, p. 8; *Frente Anti-Fascista* (Tarragona), 26 d'agost de 1936, p. 1; *Diari de Tarragona* (Tarragona), 6 d'agost de 1936, p. 1; CAMPS FERNÁNDEZ, Judit; OLCINA, Emili: *Les milícies catalanes al front d'Aragó (1936-1939)*. Laertes. Barcelona, 2006, pp. 183-184.

chite que no reeixí i en el qual també participà el regiment d'Almansa núm. 15:

«Va ésser-me impossible telegrafiar els detalls del combat del diumenge passat [16 d'agost] i aprofito la primera avinentesa per a donar-vos-en compte.

Vàrem sortir a les cinc del matí per atacar les posicions enemigues i a les 7 va començar la lluita atacant la Montanya del Lobo [Mojón del Lobo] i aquí vàrem tenir ja les primeres baixes. La lluita va continuar tot el matí, i tota la tarda, tinguent al davant un enemic fortament atrinxerat i amb molta artilleria, i tant l'aviació pròpia com l'enemiga varen intervenir també en la lluita. Un moment de perill va tenir el Batalló, quan el foc enemic ens va agafar de flanc... però amb l'entusiasme dels oficials que n'estic orgullós, com també dels soldats, el Batalló va tenir una magnífica i brillant reacció i amb una empenta emocionant es va llançar sobre l'enemic.

Esgotat físicament, no m'és possible donar més detalls. No tinc un moment meu, solament vull fer constar que l'actitud del poble de Figueres ens ha emocionat arribant-nos fins al més pregon del cor. No puc expressar com voldria els meus sentiments vers Figueres: us prego de fer arribar a tot el poble l'agraïment de tots els que lluitem.

Salut us desitjo a tots, LL. JUBERT».

El capità Jubert, pertanyent a una coneguda família liberal gironina, morí en un violentíssim combat al front de Belchite els primers dies de desembre.²⁶

En els primers dies de l'aixecament, els habitants dels petits pobles de comarques esdevingueren espectadors passius dels esdeveniments. Aquell 18 de juliol Joan Abellà Tous era al seu poble, Barberà de la Conca (Conca de Barberà), ajudant el seu pare en la collita del blat. Feia el servei militar a Saragossa i estava de permís. La notícia de la rebel·lió el desconcertà. Saragossa estava en poder dels feixistes, i per tant no podia tornar-hi. Atesa la seva condició de militar i sense saber què havia de fer, amb dos companys del poble anà a Tarragona a informar-se i comprovà que imperava un enorme desgavell. A la tercera vegada que feu cap a la ciutat decidí enrolar-se a la columna miliciana del capità Carrasco, que partí cap al front. «Mai no sabré —diu— què em va passar pel cap en aquells moments de gran emoció. Enca-

26. AHN, FC-Causa_General, 1432, Exp. 26; *La Publicitat*, 12 de desembre de 1936, p. 2; *La Publicitat*, 2 d'agost de 1936, p. 2; *L'Autonomista* (Girona), 25 d'agost de 1936, p. 4; *L'Autonomista*, 9 de desembre de 1936, p. 2.

ra que sentia nostàlgia dels meus éssers estimats, va poder més el desig de llibertat». Els distribuïren granotes de color caqui i tot seguit s'adreçaren a l'estació, on els esperava un tren especial que els duria a Aragó. La columna la formaven dues centúries compostes per elements de la guàrdia civil, del POUM, de la UGT, de la CNT, etc. En diverses estacions del trajecte —Salou (Tarragonès), Tortosa (Baix Ebre), Ulldecona (Montsià), Vinaròs (Baix Maestrat) i Benicarló (Baix Maestrat)— s'hi sumaren nous elements. A Alcanyís es van instal·lar en una casa senyorial comissada que servia de caserna. Tenien força temps lliure, cosa que els permetia passejar pels carrers, festejar les noies i anar a banyar-se i a rentar la roba al riu Guadalop. Marxaren a Albalate del Arzobispo (Baix Martín, Terol), on ocuparen la caserna de la guàrdia civil que havia quedat buida en fugir els seus membres a les files dels rebels. L'estada en aquest poble els resultà plaent. No hi havia milícia que no tingués xicota. Els diumenges hi havia ball i ells eren els reis.

Inesperadament, una nit d'octubre la columna rebé l'ordre posar-se en moviment. Li havia arribat l'hora del bateig de foc. En fer-se de dia atacaren Fuendetodos (Camp de Belchite, Saragossa), el poble natal de Goya. Iniciat l'avanç es presentà l'aviació franquista, que deixà anar una càrrega de bombes que va ferir alguns milicians. L'avenç, però, no s'aturà, i cap a les onze del matí realitzaren l'assalt al poble, que caigué al cap de poca estona. Establerts als afores de Lécera, Joan Abellà quedà atònic quan li comunicaren que havia acabat d'arribar el seu pare. Es posà a córrer i es llançà als seus braços; feia cinc mesos que havia marxat de casa i aleshores, sense dir-li res, apareixia allí, un lloc de perill de les avançades. Durant el dinar el seu pare li digué que no guanyarien la guerra; Franco disposava de l'ajut d'Alemanya i d'Itàlia i ells sols tenien «la valentia dels vertaders fills del poble». No se'l va creure.

A la darrera setmana de desembre el comandament va llançar una ofensiva en diversos punts del front aragonès. Els traslladaren al Mojón del Lobo, un turó en mans de les milícies fortificat i artillat de 630 metres des d'on partiria l'atac sobre Belchite. Allí es trobaren amb diverses columnes anarquistes: la Roja i Negra, la Ferrer-Carod, la Jubert, els Aguiluchos, etc. En fer-se clar, la columna de Joan Abellà començà a desplegar-se i avançar. Al cap de quinze minuts semblava que eren a l'infern. L'atac no anava bé perquè una boira densa difuminava el paisatge, no veien res i l'artilleria «no havia pogut disparar ni vint-i-cinc projectils i tots queien entre nosaltres; tot eren malediccions i renecs.

L'aviació tampoc podia fer acte de presència per culpa de la boira; el fred era tan intens que els ossos ens quedaven entumits. De sobte, vam veure tres carros blindats que avançaven per la carretera per a pro-

tegir-nos». Malgrat la pluja de bales, seguiren avançant lentament fins a tocar una caseta del ferrocarril on s'havia parapetat un destacament de la guàrdia civil. L'assaltaren i s'atrinxeraren entre els cadàvers dels guàrdies. Els tancs havien quedat inutilitzats. Es trobaven a uns 200 metres de Belchite; començà a plovisquejar, quedaren xops i es feu fosc. Era la nit de Nadal. Joan Abellà va pensar en el seu poble, en els seus pares i amics, «tot plegat em transportava mentalment a un altre lloc que no podia ser-hi». Durant la nit va glaçar fort; alguns companys que s'adormien van haver de ser evacuats. En fer-se de dia, desafiant la pluja i el fang, es llançaren a l'assalt de Belchite reforçats pel batalló de Chiclana, però el nodrit foc dels feixistes els aturà. Al vespre, sota els trets de l'artilleria i les armes automàtiques de l'enemic, tornaren al Mojón del Lobo.²⁷

El secretari d'organització femenina del PSUC, Artur Cussó, llançà una crida per ràdio propugnant la formació de milícies femenines: «Dones de Catalunya. Heu d'anar immediatament a la formació de les milícies femenines, demanar que vinguin al costat vostre totes les companyes per tal d'ajudar els familiars dels companys caiguts en la lluita, ajudar-los moralment amb aquelles paraules que sols vosaltres amb aquella espiritualitat femenina podeu trobar per consolar els dolors morals de la humanitat que sofreix, portar-los auxilis materials, ajudar-los econòmicament, portar-los queviures i tot allò que pugui fer-los falta». Reforçà la crida un article d'Eloïna Malasechevarría publicat a *Treball*, diari dels comunistes catalans, en el qual convocava totes les dones que sentissin el desig de ser útils a la causa antifeixista, a una assemblea que tindria lloc el 30 de juliol a l'antic local del Círculo Ecuestre de Barcelona. En aquesta assemblea es van constituir les Milícies Femenines del PSUC.²⁸

La primera condició per a allistar-s'hi era pertànyer a un sindicat; després s'obria una investigació a l'aspirant, i si els informes obtinguts eren bons se l'admetia. Les que volien anar al front havien de tenir 22 anys d'edat i seguir un curs de capacitació militar; un cop superat el curs, quedaven sota la jurisdicció de la Comissió Central de les Milícies Femenines. El fet de marxar al front no implicava estar a les trinxeres, sinó que podien ser destinades a la realització de tasques auxiliars. Les mateixes Milícies afirmaven, sense donar detalls, que al mes de setembre hi havia més de 500 dones al front. Les milicianes que es quedaven a la rereguarda havien de presentar un permís dels pares. Els serveis

27. *El Diluvio*, 13 d'agost de 1938, p. 11; ABELLÀ TOUS, Joan: *Lluitaré...*, p. 18 i ss.

28. *Treball* (Barcelona), 30 de juliol de 1936, pp. 6-7.

que prestarien eren diversos: infermeria, neteja, confecció, cura d'infants, etc. Les que estaven aquarterades podien anar a menjar i dormir a l'Hotel Colón, edifici d'estètica noucentista que era la seu central dels comunistes de Catalunya.

La UGT també formà les seves Milícies Femenines: un batalló que havia estat preparat al Camp de la Bóta a les ordres d'un instructor. Les seves integrants sabien disparar i fer instrucció. La propaganda deia que en aquestes Milícies imperava una rígida disciplina i que no es permetien els enamoriscaments. Entre les milicianes hi havia estrangeres, sobretot alemanyes, franceses i alguna italiana.²⁹ El POUM, igualment, va organitzar les seves Milícies Femenines; és per això que des del mes novembre, a la caserna Lenin del carrer de Tarragona, cada diumenge a les vuit del matí hi acudia un centenar de noies del partit i simpatitzants a rebre instrucció militar i fer pràctiques d'infermeria. Es pretenia que constituïssin un batalló, però de moment no es pensava enviar-lo a primera línia sinó ocupar-lo a la rereguarda per a substituir els homes que es destinessin al front. Malgrat que aquesta fos la línia oficial, a Lleida, Pepeta Guasch i Soledat Casanovas, militants de l'organització juvenil del partit, Joventut Comunista Ibèrica, s'enrolaren en una columna que es va dirigir a Casp (Baix Aragó-Casp, Saragossa).³⁰ Maria Carreté Margarit, del casal Francesc Macià de Barcelona, el desembre de 1936 va impulsar la formació de la Primera Centúria d'una columna de milicianes d'Esquerra Republicana que tenia com a objectiu actuar arreu on se li sollicités, cosa que sembla que també implicava acudir al front.³¹

Per la seva banda, la premsa d'Estat Català es manifestava totalment contrària a la presència femenina al front; entenia que era «un destorb palès». I ho raonava de la següent manera: «Comprenem que els primers dies de la revolta, que ja ha degenerat en guerra, tothom, sense distinció de sexes, es llancés al carrer empès per la indignació patriòtica i el sacrosant esperit de llibertat. Ho compreнем i en aquells moments fins ho admiràvem i tot, però ara... Ara és diferent. A la rereguarda, les laborioses mans de les dones tenen més utilitat que al front on romanen inactives, sense reportar profit a res ni a ningú».³²

29. *L'Instant*, 9 de setembre de 1936, pp. 1-2; *Treball*, 11 d'agost de 1936, p. 5; *Estampa* (Madrid), 26 de setembre de 1936, p. 19.

30. *Crónica* (Madrid), 20 de desembre de 1936, pp. 7-8; *La Vanguardia*, 29 d'octubre de 1936, p. 5; *Combat* (Lleida), 25 de juliol de 1936, p. 1.

31. *La Humanitat*, 22 de desembre de 1936, p. 1.

32. *Diari de Barcelona* (Barcelona), 9 de setembre de 1936, p. 6.

Posteriorment la formació independentista precisà quin era el deure de la dona en temps de guerra: «Pel fet d'ésser catalana, la dona és un soldat de rereguarda en la guerra de la llibertat. Pel fet d'ésser catalana, està mobilitzada. Té el deure ineludible de treballar amb totes les seves forces per ajudar els lluitadors antifeixistes. Si no ho fa, serà un desertor, serà indigna de la ciutadania catalana».³³ El milicià comunista Joan Escuer Gomis, enrolat en la primera columna que va sortir de Tarragona i que tenia com a principal component els soldats del Regiment d'Almansa núm. 15, també pensava que les dones milicianes al front feien nosa: «Nosaltres les consideràvem gairebé una quinta columna perquè a fer la guerra, les dones hi tenien dret, però no com es va fer. En el regiment no va haver-hi mai cap dona. Les dones estaven amb les milícies».³⁴

A començaments d'agost de 1936, el milicià Enric Coll, de la columna Ortiz, va escriure una carta a un amic en la qual li explicava com va ser el bateig de foc d'un grup d'una vintena de palafrugellencs del qual formava part. Primer estigueren desplegats davant de Sástago (Ribera Baixa de l'Ebre, Saragossa) durant dos dies, i després els enviaren a la Zaida (Ribera Baixa de l'Ebre, Saragossa), on participarien en la presa d'aquest petit municipi. A punt de pujar als camions, aparegueren a l'horitzó dos avions feixistes; amagat en el primer forat que va trobar, Coll sentí «per primera vegada el xiular d'una bomba, estallant-ne una a menys de deu metres d'on jo em trobava, quedant mig enterrat, sense que em passés res; quan baixava jo pensava, perquè semblava que em venia a sobre, ara sí que quedés fet pols». Prop de la Zaida saltaren dels camions i avançaren en esquadres. Aleshores «començà una batalla d'artilleria i metralladores que els que havien estat al terç deien que mai no s'havien trobat a l'Àfrica amb un combat com aquest». El milicià continuà escrivint que «jo mai no m'havia trobat en aquesta mena de ball, al començament només estudiava la manera d'escapar-me, però al veure la valentia dels milicians, sense donar-me'n compte, em vaig trobar amb la boca tancada i a primera línia de foc». Després d'onze hores de lluita «es va parar el foc i vàrem acampar, a menys d'un quilòmetre de l'enemic. El dia 5 al matí les nostres metralladores tornaren a fer foc, i els feixistes fugiren, què covards!, abandonant metralladores i algun morter, 20 mules i 4 cavalls». Sobre el camp de batalla deixaren un alferes, un capità i cinc soldats morts; una trentena de soldats dels rebels es passaren a les seves files. Per la seva part tingueren

33. *Diari de Barcelona*, 28 d'octubre de 1936, p. 5.

34. CAMPS FERNÁNDEZ, Judit; OLCINA, Emili: *Les milícies catalanes...*, p. 184.

vint ferits i dos morts. Del grup de Palafrugell (Baix Empordà) hi havia un ferit lleu, no de bala, sinó a conseqüència d'un cop al genoll que es va fer en tirar-se a terra en començar el combat. El 5 d'agost entren victoriosos a la Zaida. Enric Coll acabava la carta dient: «Donaràs molts records de part meva als treballadors de la fàbrica i a tothom en general i que els desitjo molta sort, salut i treball i tu rep una abraçada del teu amic».³⁵

A finals d'agost, el departament de Guerra del CCMA autoritzà la formació d'unes Milícies Alpines; dependrien directament de la conselleria de Defensa de la Generalitat, que aleshores ocupava el tinent coronel Felip Díaz i Sandino. Els seus integrants eren elements independentistes provinents de Palestra, Nosaltres Sols!, Estat Català, l'Ateneu Enciclopèdic Popular, la Federació Nacional d'Estudiants de Catalunya (FNEC), etc. La construcció del «món nou» que patrocinaven els anarquistes no era el seu; ells defensaven la identitat nacional de Catalunya, la Generalitat amenaçada, la democràcia liberal i els repugnava l'actuació dels *escopeters* que a la rereguarda havien tacat de sang la revolució amb els seus crims i depredacions. En total devien ser entre 950 i 1.200; estaven compresos entre els 18 i els 45 anys d'edat i foren admesos després de superar un rigorós procés de selecció practicat per un equip de metges. Majoritàriament eren excursionistes i alpinistes del Barcelonès, el Baix Llobregat, els dos Vallès i el Maresme. Instal·laren la caserna de reclutament en un immoble del carrer de Balma de Barcelona que havia estat un col·legi religiós, i convertiren el Xalet que el Centre Excursionista de Catalunya posseïa a la Molina (Cerdanya) en la caserna d'instrucció. La seva missió va ser el control de la frontera. Estigueren presents a Portbou (Alt Empordà), Figueres (Alt Empordà), Olot (Garrotxa), l'Alt Aragó, etc. La seva desfílada pels carrers l'octubre de 1936 va deixar bocabadats els barcelonins per la perfecta marcialitat amb què es movien. Esdevingueren el Regiment Pirinenc núm. 1 de Catalunya, que va comandar l'exoficial de cavalleria —catalanista i republicà— Josep Maria Benet i Caparà. El fet de constituir una força nacionalista que depenia de la Generalitat els feu objecte del menyspreu dels anarquistes i els comunistes.³⁶

35. *Ara*. Diari del poble, 10 d'agost de 1936, p. 1.

36. *La Humanitat*, 26 d'agost de 1936, p. 2; RAMON I VIDAL, Jaume de: *El Regiment Pirinenc núm. 1 de Catalunya*. Rafael Dalmau. Barcelona, 2004, pp. 51, 61-62, 64, 69; *Crónica*, 11 d'abril de 1937, pp. 9-10; SEGALÀS SOLÉ, Alfons: *Carnet d'un milicià-soldat*. Ed. Pòrtic. Barcelona, 1986, pp. 14-15, 54.

La revolució sacsejà també el lumpen i provocà que determinats elements que l'integraven, per sobtada adquisició de consciència de classe, aventurisme o altres motius, passessin a formar part de les forces que lluitaven contra els rebels. La premsa publicà alguns casos d'aquest tipus de personal, que es considerà redimit pel seu manifest compromís antifeixista. A la caserna Carles Marx de Barcelona, on el mes de setembre ingressava una mitjana diària d'uns 300 homes que després de rebre instrucció durant deu dies sortien cap al front, s'hi presentà un individu que declarà ser carterista. Jurà que mentre estigués enrolat com a milicià no robaria, i es va comprometre a realitzar tasques policials efectives a la caserna ja que coneixia tots els del seu gremi. El carterista va ser acceptat, i la seva labor resultà d'allò més eficaç.³⁷ Entre els milicians de la setena centúria de la columna Roja i Negra destinada a Aragó n'hi figurava un conegut com el *Virutas* que era la riota dels seus companys. Natural d'Almeria, residia des de petit a Barcelona on es convertí en lladre professional. La zona del port era el seu àmbit d'actuació. Va combatre amb les armes a la mà, però arran d'adoptar el «Perico», un ase vell que va trobar a la casa on s'allotjava, es guanyà el respecte general per la seva dedicació a l'animal i als treballs de transport d'aigua per a la cuina, queviures, municions per a les metralladores, etc. Malgrat que van ser molts els elements del lumpen que marxaren al front, també van ser molts els que al cap de pocs dies van ser desarmats i expulsats de les columnes. A l'agost, la premsa publicava la notícia que un tren havia traslladat a Barcelona, en vagons precintats, 150 elements considerats indesitjables i indignes d'estar amb les milícies.³⁸

Tan bon punt quedà sufocada arreu de Catalunya la rebel·lió militar, el coronel Felip Díaz Sandino —cap de la 3a Esquadra Aèria, que s'havia mantingut fidel a la Generalitat i a la República— envià avions del camp del Prat de Llobregat (Baix Llobregat) a bombardejar algunes localitats aragoneses dominades pels rebels. Poc després una patrulla de Breguet-19 —aparells bombarders i de reconeixement—, al front de la qual figurava el comandant Alfonso de los Reyes, es va desplaçar al camp provisional de Lleida anomenat els Magraners. Aquesta patrulla, que es tralladaria a Sarinyena a primers d'agost, va ser el nucli de l'esquadrilla Ales Roges, la qual s'establiria a l'aeròdrom que

37. *Lluita*. Òrgan del Partit Socialista Unificat i de la UGT (Tortosa), 12 de setembre de 1936, p. 1.

38. *La Veu de Catalunya* (Barcelona), 2 de desembre de 1936, p. 8; *El Diluvio*, 2 d'agost de 1936, p. 3.

es va construir en una extensa plana on alguns dies el fort vent que bufava amenaçava desancorar i tombar els aparells.

En començar la revolta, l'alferes de complement d'enginyers i pilot de vol sense motor Joan J. Maluquer i Wahl es presentà a l'aviació militar del Prat; va assistir a un curset d'instrucció en el qual s'impartiren les primeres nocions i lliçons de pràctiques de tir i de teòrica de bombardeig. Sol·licità al comandant del camp marxar a l'aeròdrom de Sarinyena; la seva sol·licitud va ser atesa per la conselleria de Defensa, que el mobilitzà com a l'alferes observador. Els elements de vol mobilitzats amb el grau d'alferes percebien una assignació de la Generalitat de 750 pessetes mensuals; no endebades l'aviació constituïa l'elit dels militars. En arribar a l'aeròdrom aragonès, Maluquer es trobà amb unes instal·lacions rudimentàries, un ambient molt optimista (les columnes milicianes anaven avançant) i amb l'asta de la bandera plantada, que, igual que a tots els aeròdroms de la República i d'acord amb les ordenances militars, els matins era hissada i els vespres arriada amb tots els honors. També s'assabentà que al servei administratiu hi treballava don José, el capellà d'Albalatillo (Monegres, Osca). Aquest prevere havia passat per un molt mal tràngol: condemnat a mort pel comitè local, havia salvat la vida gràcies a ser l'únic del poble que sabia llegir i escriure, per la qual cosa el nomenaren secretari de l'Ajuntament alhora que li exigiren que es casés amb la seva majordona. Don José, que va fugir perquè no acceptava aquesta imposició, va ser acollit pels ales roges.

El personal del camp combatia la insuportable calor d'aquell mes d'agost anant a refrescar-se a les aigües del riu Alcanadre, que era a poc més d'un quilòmetre i mig, però estava indefens contra els núvols de mosquits que envaïen les tendes. Es va rebre una emissora de ràdio equipada amb un aparell receptor; emetia en ona curta de 42 metres i facilitava un excel·lent comunicat meteorològic diari gràcies a la captació tant de les emissions de les altres estacions republicanes com les dels rebels; així mateix feu possible que pilots, observadors i resta del personal de vol es pogués comunicar amb els seus familiars de Barcelona i demanar-los la tramesa del que els feia falta. De vegades s'establia comunicació amb alguna emissora enemiga. Maluquer estigué present en la violenta discussió que mantingueren amb el locutor de Radio Jaca. En assabentar-se'n el comandant Alfonso de los Reyes, prohibí qualsevol contacte radiofònic amb els feixistes.

El 14 d'agost els milicians havien llançat un atac contra Almodévar (Foia d'Osca) que havia fracassat; al cap de dos dies se'n faria un altre. Ara el protagonitzarien els guàrdies d'assalt amb el suport de les

esquadrilles de bombardeig protegides per caces. Maluquer, a bord d'un Dragon-2 equipat amb quatre metralladores i una tripulació formada pel pilot i dos homes més, hi participaria. L'avió transportava 20 bombes de 12 quilos penjades al llançabombes sota el fusellatge, dues de 50 quilos i diverses caixes d'incendiàries de mig quilo. En arribar al front l'avió volava entre 800 i 1.000 metres d'alçària. Distingiren una bateria dels rebels que disparava sobre les forces republicanes i els impediria acostar-se al canal que separa Tardienta (Monegres) i Almodóvar. La presència de l'avió silencià la bateria i artillers i servidors corregueren a protegir-se. Llançaren les bombes de cinquanta quilos i contemplaren el núvol de pols que l'explosió va originar; les incendiàries calaren foc en els camps de blat dels voltants. A Maluquer la durada del bombardeig se li feu molt llarga perquè el llançament de cada bomba requeria una passada. Abans de retirar-se metrallaren una columna que es desplaçava per la carretera Almodóvar-Osca. El fet que de cada cinc bales n'hi hagués una de traçadora els permetia seguir les ràfegues, però no podien veure'n els efectes. Tornaren a l'aeròdrom sense problemes. Esmorzaren, es proveïren de bombes i municions i s'enlairaren de nou per a atacar els punts fortificats d'Almodóvar que frenaven la progressió dels republicans. Malgrat els bombardeigs, el municipi oscenc continuà en mans dels rebels.³⁹

Amb la intervenció de la URSS a la guerra el mes d'octubre de 1936, començaren a arribar pertrets militars, assessors i pilots que reforçaren l'Exèrcit Popular. El pes dels soviètics a l'aviació va ser molt important. La majoria dels pilots de les noves promocions eren comunistes, socialistes i republicans, de manera que la presència d'Antoni Costa Duco, exmembre de la columna Durruti, a les files de la Gloriosa, va ser una de les poques excepcions de la regla. L'afiliació política era sens dubte la condició necessària però no suficient per a ser pilot de guerra. Es requerien unes condicions psíquiques i físiques que sols posseïa una minoria de combatents. El pilot de caça Antoni Costa diu: «Quan posava el peu a l'avió per pujar, si m'hagués pogut fondre m'hauria fos, i no jo sol sinó la majoria. Veia xicots que eren grans pilots però eren suïcides. N'hi havia que tenien divuit o dinou anys, i és que un pilot de caça només pot tenir aquesta edat. Pilot de bombardeig és diferent, és més planer, però pilot de caça només ho pot ser un xicot sense coneixement. Per això triaven gent molt jove, i jo tenia ja 23 anys. Naturalment fa certa il·lusió, per la fantasia de la joventut, però mol-

39. MALUQUER I WAHL, Joan J.: *L'aviació de Catalunya els primers mesos de la guerra civil*. Ed. Pòrtic. Barcelona, 1978, pp. 61, 69, 81-88, 145-147.

El mes de desembre de 1936 un militant del POUM manifestava que «És molt difícil, des de la rereguarda, formar-se una idea de les necessitats i els problemes del front. Per més que rebeu impressions directes, per més que us expliquin detalladament fets i us contestin totes les vostres preguntes, no sabreu què és el front, com es viu al front ni què s'hi necessita». Ara, transcorreguts gairebé noranta anys, acompanyats amb el testimoni que ens han facilitat molts milicians, milicianes i soldats, hem recorregut els fronts on van combatre per a conèixer una mica més el poc que sabíem de la seva vida a la primera línia de foc.

TEXTOS I ESTUDIS DE CULTURA CATALANA

Publicacions de l'Abadia de Montserrat